

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

**ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ
У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА**

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 886.1/2—04

Овај рад настао је са жељом да се обелодане бројне изјаве и сећања на Први светски рат, на онај његов део када је српска војска, са њом и борци из чачанског краја (оврстани претежно у 10. пешадијски пук), била принуђена да води одступне борбе и повлачи се беспућима Албаније, све до Крфа, Вида и Бизерте као крајњих одређишта. За жаљење је што је бележење њихових казивања започело веома касно. Ипак, сматрам да је и ово што је записано, уз сачуване ратне дневнике, довољно као прилог за проучавање учешћа бораца чачанског краја у Првом светском рату. Ваља, овде, напоменути да се претежно ради о сећањима и дневницима сељака ратника, који су, не познавајући историју, нити опште размере и токове рата, изнели своје личне доживљаје, своја виђења ратних пожара и пута у неизвесност. Они се жале на кишу, снег, мраз, ветар, хладан песак крај мора, глад, умор, голотињу, вашке, али и на окле-

вање савезника, на међусобне неслоге и непоштене радње и поступке појединаца; жале за уништеном артиљеријом, за мртвим друговима, који су остајали поред трновитих путева повлачења. Поворе о начину борења Немаца и Аустријанаца, о вероломности и суровости Бугара и Арнаута, о Крфу као рају на земљи, о великом пријатељству француског народа према Србима.

Зазвуче у њиховом казивању или бележењу и понека лирска нота, мудровање, морална начела којих се ваља држати, туга и бол, а понекад и шала на сопствени рачун. И, поред свега, стојичко подношење тешке судбине, као и изненађујуће нове и свеже реченице којима прецизно осликавају шта им се догодило. Посебно када се сведочи о носталгијској чежњи за изгубљеном отаџбином, а кроз то и за кућом и породицом, или када у страху над судбином чланова породице, који су остали у окупираној земљи, кришом пуне сузу жалосницу; или, на Крфу, кроз песму „Тамо далеко, далеко“... тугују за милим и дралим, за завичајем.

Историјски подаци узимани су, при писању овог рада, само у најнеопходнијој мери ради тачнијег одређивања места и времена догађаја. Остали део сачињавају одломци изјава или дневника ратника чачанског краја. Ваља, овде, напоменути да постоји одређен број ратних дневника неједнаких вредности, али и оних који заслужују публикавање, какав је, примера ради, Ратни дневник Милете Продановића из Прањана, писан свакодневно и снабдевен графичким илустрацијама. Сва казивања забележио је аутор овог рада (што се, иначе, неће, из разумљивих разлога, посебно истицати у напоменама).

ОДСТУПНЕ БОРБЕ 1916. ГОДИНЕ

Суочен са поразом Аустро-Угарске у рату са Србијом 1914. године, немачки цар Вилем II донео је 15. септембра 1915. одлуку да његов веома способни фелдмаршал Аугуст фон Макензен мора „српску војску одлучно поразити“.¹ Да би постављени задатак био остварен, ангажоване су аустро-угарска III и немачка XI армија, које су почев од 6. октобра 1915. нападе Србију са северозапада и севера, тј. на Дрину, Сави и Дунаву, али и бугарске I и II армија, које су отвориле источни фронт. На тај начин се на границама Србије нашло око 800.000 до зуба наоружаних војника, потпомогнутих авијацијом. Напад су најпре, борбом за Београд, извеле аустро-немачке снаге, с циљем да продором у долину Велике Мораве, уз помоћ бу-

гарских армија са истока, униште српску војску и реше проблем српског фронта. Макензен је упозорио своје војнике и официре да полазе у борбу „против једног новог непријатеља, жилавог, храброг и оштрог“. Истакао је: „Ви полазите на српски фронт, а Срби су народ који воли слободу и жртвује се до последњег“.² Србија је у том тренутку могла да се аустро-немачком нападу супротстави са око 300.000 људи. Отуда се, када су Бугари напали, мучки, у ноћи између 13. и 14. октобра на II армију Степе Степановића, Тимочку војску и трупе Нових области, нашла у безизлазном положају. Ипак, отпор храброг српског народа био је такав да је Макензен принуђен, због великих губитака, да са западног фронта доведе Алпски корпус као појачање. Јер, отпор српских армија био је тако онажан да су одступале под борбом „корак по корак“³ и да су после двомесечних борби „жртве непријатеља биле тако велике да је једна петина избачена из строја“.⁴

Распоред српске војске одређивао је и распоред бораца и официра из чачанског краја. Према том распореду, Мишићева I армија држала је северозападни фронт од Остружнице до ушћа Лима у Дрину и она ће, при повлачењу, проћи кроз чачански крај. На северном фронту биле су распоређене снаге Одбране Београда и III армије под командом генерала Павла Јуришића Штурма. У одбрани Београда учествовао је 10. кадровски пук са Чачанима и два мајора: Драгутином П. Гавриловићем, херојем одбране престонице, и Драгутином Ст. Гавриловићем у саставу VII београдског пука; у III армији борио се да део Чачана трећепозиваца под командом пуковника Светомира Цвијовића. На источном фронту, поред Тимочке војске, учествовала је Шумадијска дивизија II позива са 10. пуком истог позива у рејону Калне у саставу II армије Степе Степановића, са Шумадијском дивизијом I позива и 10. пуком I позива под командом пешадијског пуковника Владимира Туцовића — на положају на Тумби. У саставу ове армије борио се и Власински одред под командом пуковника Милована Плазине, родом из Губереваца. Како се види, борци из чачанског краја у највећој мери учествовали су у борбама против Бугара, а како су трупе Нових области са Вардарском и Брегалничком дивизијом биле упућене на II армију, то су у садејствима учествовали и Чачани.

Све до 15 октобра, тј. до напада Бугара, вођене су жилаве борбе, а онда је, по наређењу Врховне команде од 15. октобра, уследило постепено повлачење. Свака армија или посебни одреди — као што су били Одбрана Београда и други — добили су одређен пра-

вац повлачења настојећи да се на положајима што дуже одрже у очекивању савезничке помоћи. По овој наредби, III армија повлачила се правцем Обреновац — Аранђеловац — Крагујевац, а Одбрана Београда правцем Младеновац — Наталинци — Рача Крагујевачка — Баточина. На источном фронту српске снаге одржале су се све до 22. октобра на линији Пирот — Књажевац — Зајечар — Неготин, али су на јужном сектору фронта Бугари успели још 16. октобра да продру у долину Јужне Мораве и заузму Врање. По наредби Врховне команде од 27. октобра, II и III армија и Одбрана Београда имале су да се повуку на линију Багрдан — Крагујевац, а I армија да пренесе положаје на долину Западне Мораве, од планине Јелице до планине Котленика. И док су се на северном фронту водиле жестоке борбе од првог дана, од 6. октобра, на источном тек од 24. октобра дошло је до енергичних акција бугарске I армије у рејону Калне нападом на Шумадијску дивизију II позива. Борци ове дивизије успешно су одбијали нападе осам бугарских пукова и „прелазећи постепено у огорчене противнападе нанели непријатељу изванредно велике губитке“.⁵

Одступне борбе трајале су кроз цео октобар и већи део новембра 1915. У том времену српска војска повлачила се под борбом према Косову са намером и надом да ће, добијањем помоћи од савезника, смоћи снаге да пређе у противнапад и истера непријатеља из своје отаџбине.

Но, пустимо да борци чачанског краја говоре о овим борбама и надама у савезничку помоћ, па и онда када су савезници, 31. октобра, коначно одбили ту помоћ и када је Србима остало да „сами продуже борбу у готово безизлазној ситуацији“.⁶

Али, пре но што су отпочеле борбе, „мир је трајао све до августа 1915. године“. „Војска је у августу, у приличном броју, пуштена на кућама на одсуство, ради брања и сушења шљива и обављања других пољских радова. Војници су питали командира: шта је ово, хоће ли бити мир?“⁶ Али, било је ово само затишје, после борби 1914. године, затишје пред буру која се приближила границама Србије.

Поштујући хронолошки ред догађаја, тј. отпочињања борби на северном фронту нападом аустро-немачких снага, 6. октобра, на Београд, ваља, и овом приликом, навести говор Чачанина, тада мајора Драгутина П. Гавриловића, којим се, као командант 2. батаљона 10. кадровског пука, обратио својим војницима уочи поласка у јуриш на непријатеља на Дунавском кеју, 24. септембра/7. октобра 1915:

„Тачно у 3 часа непријатељ се има разбићи вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао.

Војници! Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања... Наш пук је жртвован за част отаџбине и Београда... Ви немате више да бринете за своје животе, који више не постоје... Зато, напред у славу... За краља и отаџбину! Живео краљ! Живео Београд!..“

И мајор Гавриловић и његови војници показали су тада невиђено јунаштво. Тог јунаштва није недостајало ни касније, у одступним борбама.

О борбама у рејону Смедерева постоји више сведочења. На том фронту се у октобру налазио Чачанин Светомир Цвијовић⁷ као командант једног трећепозивачког пука, у коме је било доста Чачана. Уочи борбе са пруским гренадирским пуком I позива упозорио је своје људе:

„Не заборавите — иза ваших леђа су ваша села, ваша унучад и сви драги и блиски. Непријатељу их не смемо — бар ја тако мислим — пустити у руке“.⁸

Наставио је:

„Ја сам се нашем господару краљу Петру I заклео да ћу увек, у свим биткама, а нарочито у одсудним тренуцима за нашу Отаџбину — а ово је један такав моменат, чак и превише тежак за њу — борити се све догле док ми или неко непријатељско зрно у некој борби потпуно и сасвим не заклопи очи, или пак ми не добијемо битку, а и све друге. То важи и за ову битку са германским пуком, која нас у скором тренутку очекује“.⁹

Забележено је његово сведочење:

„Млади Немци су, као љути лавови, јуришали и наваливали, али ови старци, потомци Старине Новака и осталих легендарних јунака из наше велике прошлости, опстајали су у својим рововима и не помишљајући да крену назад... Као да су каквим магнетом били везани за ровове. А убрзо тако је и било, јер тај магнет... звао се Отаџбина. Борба се разгоревала, све крвавија, а губици [су били] све већи. Једног момента обавештен сам да у једном батаљону сви официри на челу са командантом батаљона, а и највећи део подофицира, више нису у животу...“¹⁰

Пошто није имао више старешина, Цвијовић је донео необичну одлуку — какву вероватно историја ратова није забележила: пуковском свештенику Владимиру Лијескићу, Чачанину, наредио је да преузме команду над батаљоном. Рекао му је:

„Од овог момента пред Свевишњим ја преузимам све Ваше грехе, које ћете највероватније морати починити убијајући људе — непријатељске војнике гарманског пука, са којима се баш у овом моменту кољемо и давимо на живот и смрт“.¹¹

Свештеник је схватио тежину ситуације:

„И наш првосвештеник, господине пуковниче, Свети Сава, када је требало за добро своје и наше Немањинке Србије, одлазио је у борбу са непријатељем без имало страха од кажњавања Божијег. Зато и ја без трунке гриже савести испуњавам Ваше наређење“.

Карактеристична су Цвијовићева сећања на ово што се потом збило:

„После добијене битке за заробљеног команданта немачког пука и остале заробљене официре приредио сам ручак, у току кога сам им на добром немачком језику саопштио да су их победили српски трећепозивци. Како нису веровали, морао сам да их, после ручка, проведем поред постројених мојих војника. Немачки командант понављао је: „Majn Got, majn Got, das ist unmöglich!“ Зар је могуће да су нас, пруске гренадире, потукли, и то до ногу, ови српски старци, у својим сеоским оделима и са опанцима на ногама? И са главама које нису штитили гвоздени шлемови, већ шајкаче и јагњеће шубаре. А о оружју и да не говорим!“¹²

О овој борби постоје и друга, и другачија, сведочења, као и оно да је Владимир Лијескић за овај подвиг одликован.

У борбама код Смедерева учествовао је и Милојко Спасојевић из Жежевице,¹³ борац 18. пука Дунавске дивизије. Сведочио је:

„Немце би ујутро опалили топ и то је био знак за њихово напредовање. Имали су страшну артиљерију, иза које су наступали пешадинци. Борбу су водили удан, а ноћу би мировали у логору. Ту њихову особину били смо свикли и могли смо да се, ноћу, крећемо до миле воље. Сељаци из села у којима је вођена борба разбежали су се оставивши нам целокупна домаћинства. Једне ноћи, ја и мој комшија из села“ уђемо у напуштену кућу са намером да се огрејемо, вечерамо и наспавамо се. Тако наложимо ватру и најпре се сити огрејемо. Онда испечемо и поједемо кокош, а ја испечем и петла за сутрадан, метнем га у торбу, а ову под главу и заспим. Кад се пробудим, а оно ни торбе, ни комшије, који ме је те вечери наговарао да се предамо.

Када се рат завршио, сретнем мог комшију и питам га што ми није оставио бар бутку од петла, а он ми објасни како је мислио да ћу се ја као слободан снаћи и имати хране, а он, када падне у руке Немцима, неће имати ништа“.

Бранисав Миловић¹⁵ сећао се:

„Немци, који су били прешли Дунав, ударе баш на мој 11. пук, који се био ушанчио на положају Врбово или Врбовац, нисам сигуран. Немци су тукли тешком артиљеријом и разорним гранатама. Пред мрак намеравали су да изврше јуриш, што и учине. Мој, 2. батаљон и командант се не појаве на

положају, те остали батаљони, не издржавши дејство тешке артиљерије, одступе са положаја. Посебно је страдала у борби 1. чета 2. батаљона, у којој су многи изгинули док су борци осталих чета гледали погибију својих другова, а да нису прискочили у помоћ. До тога је дошло кад су се немачки бомбаши пробили кроз један поток и упали у позадину, где је била резерва и цуковска застава. Њихов нагли продор и појава изненади борце поменуће чете, који су изгинули бранећи заставу и команданта. Но, Немци заробе и заставу и команданта батаљона. У овој чети погинула су и два борца из мог села: Војислав Миловић и Благомир Гојковић. Моја 2. чета побегне, што је изазвало љутњу и бес команданта лука... Тако у првој борби са Немцима морали смо да се повлачимо. Но, ујутру идућег дана, ето Немаца. Наступа пешадија фронтално. Када су пришли на одређено растојање, отвори се ватра. Нисмо им дали да се помере напред све док им не добе артиљерија. А кад она поче да гори! Бије тешка артиљерија: једна граната, па шрапнел. Води се овака борба. Око 14 часова по подне опет се повлачимо у нареду. На основу овог искуства, стиже нам наређење да се повлачимо под борбом, уз задржавање непријатеља колико је то могућно. Тако смо одступали до Багрдана надајући се да ће нам ту стићи помоћ, обећана од Француза. Јер, наша артиљерија је пропала, један метак опали, а други се заглави у цеви.

Повлачимо се низ Биничку Мораву, а Немаца нигде нема. Увече стигнем у Крушевац. Ту пуна железничка станица пломбираних возова. Неки војници узимали су из оних возова разну робу. Тако један војник донесе балу кошуља и стаче их делићи, не тражећи никакав новац. И ја узмем пар тог веша, који ми је касније много ваљао. Ујутру добијем црни хлеб, и то цео, који нам се тада још увек давао као следовање. Понекад се делила и храна са казана. Али, када смо се нашли на Копаонику, добијемо по пола хлеба сваки, као последак од наше Србије. Уочи поласка командант пука¹⁶ построји нас и рече: „Ево, ја сам добио четврт хлеба и више нема. Чувајте то парче хлеба што сте јутрос добили, нека вам траје што више дана!“

Повлачили смо се преко Копаоника. Мој 2. батаљон остане као заштитница. Заmrкнемо у тамној ноћи, а нигде кућа, па смо изгубили пут. Ишли смо целу ноћ и цео дан док нисмо изишли из шуме и стигли у Преполоц, где нађемо наш пук. Ту останемо више дана. Разапнемо шаторе, умотамо се у ћебад. Кад се пробудимо, пао снег. Било је то уочи моје славе, Светог Аранбела, 7. новембра. Наш војник није се од 1915. до 1918. године умιο или изуо када легне. У Преполцу нисам одржао славу, јер смо 8. новембра морали да кренемо даље. Правац Косово поље или Мало Косово, па десно за Вучитрн, а одатле за Косовску Митровицу као велику варош...^{16а}

Одлука о повлачењу српских армија са северног и источног фронта према Косову донесена је 11. новембра 1915. Врховној команди је, наиме, још око 10. новембра постало јасно да је наступило критично стање у повлачењу. Гајена је нада да би прикупљене снаге на Косову могле предузети енергичан напад ка Скопљу, у сусрет савезницима, у шта су сви ратници, па и они из чачанског краја, гајили велику наду. По директиви од 12. новембра, одређен је правац повлачења ка Приштини. Била је то „најкритичнија фаза у целокупној операцији... повлачења на југ“.¹⁷ Јер, повлачење је вршено и даље под борбом, а уз то ситуацију је отежавало и много тога: планински терени, нередовно снабдевање, немање хране и почетак гладовања, па колоне волујских запрега и избеглица.

Што се тиче одступних борби на источном фронту, број изјава и дневничких записа богатији је свакако и због тога што су на бугарском фронту учествовали борци 10. пука I и II позива, тј. из чачанског краја.

Тако се из ратног дневника Обрена Мандића из Виљуше¹⁸ види да је 10. пук II позива боравио у току августа и септембра у Ужицу, где су 11. септембра у току ноћи „топови превучени на штацију“, а са стоком се „ишло пенице“.¹⁹ Мандић бележи да 12. септембра „у 3 сата по подне стигосе моји са коњима; бивак у Алвадиници“.²⁰ Наредног дана:

„Батерија са коњима крену у 7 сати ујутру. Ја останем за после подне да идем возом за Краљево. Побем на воз, а и деца рада да изиђу на воз. Ја бих волео да изиђу, али немају шта да обуку. Пођу Олга²¹ и Мишо,²² понесу ми ствари. Но Војо²³ ... изађе за мном: „Тата, јој тата, и ја идем стобом“. Е; сад помислите како је мени тада било...“²⁴

Ако се суди по подацима из овог дневника, 10. пук II позива кретао се преко Краљева, Крушевца, Алексинца, Соко Бање и Књажевца да би 20. септембра/3. октобра кренуо за Зајечар, а 21. септембра/4. октобра стигао у село Корита, где је поставио артиљерију на бугарској граници. Борбе су почеле, а 10. пук II позива повлачио се постепено према Књажевцу. Мандић записује: „Цмиљевац, 2. октобар. Бугари са два батаљона уђосе у Корита. Боже, на све стране борба. Грешан овај народ, хоће све да изгине. Ја ценим да овде нећемо зановити“.²⁵

Један други борац 10. пука II позива, Драгољуб Марковић из Бреснице, казује: „На Крстовдан кренули смо из Ужица на бугарску границу, на положај Брезова чука, као помоћ 5. прекобројном пуку“.²⁶ О борби против Бугара казује и Љубисав Гвозденовић из Вујетинаца, борац 5. прекобројног пука, који се налазио код Зајечара, где „у борби 15. октобра кренусмо трећи пут на јуриш; кад смо упали у бугарске ровове, липали смо рукама какав је шлем; ако је бугарски, ударали смо ашовчићима по глави. Бугари одступе. Толико их је изгинуло, да смо могли газити с леша на леш“.^{26а}

О учешћу чачанских другопозиваца у борби против Бугара у октобру 1915. године податке је оставио и Радомир Цвијовић, учитељ, родом из Дучаловића.²⁷ У забелешци, написаној под насловом „Борбе на Власини“, свакако непосредно после окршаја, читамо:

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1918. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

„3. октобра увече, у селу Орахову, добио сам као командир 3. чете 3. батаљона 10. пука Таковског, заповест од команданта батаљона одн[осно] команданта пука да исто вече у 10 часова кренем са три вода своје чете, да нађем положај Голему Градину и да сутра 4. октобра у пет часова пре подне нападнем и отерам Бугаре, који су се то вече пребацили преко реке Власине и теже да заузму Голему Градину, те би се тиме појавили у бок нашег пука.

Ја сам заповест потпуно извршио. Иако је била велика магла, киша и помрчина, положај Големе Градине удаљен, а земљиште веома брдовито и испрекидано, пре зоре био сам на положају. Када је свануло, моју чету напao је цео бугарски батаљон. Борба је дуго трајала и завршила се мојом победом. На положају код Бугара остао је мртав командант батаљона, један капетан и два п[от]поручника, један наредник и више од 40 редова. Рањеника је било више од 100, а имао сам и заробљеника. Остатак Бугара побегао је преко реке Власине. Моји губитци су били: два мртва и четири лако рањена војника.“²⁸

За овај подвиг Цвијовић је одликован Карађорђевоом звездом.

У дневнику Милета Продановић из Прањана, под 4/17. октобром, пише о борби ове чете:

„Десни бок нашег одсека загрожен је, наша чета која је водила борбу на Бађинској глави, морала се мало повући на косу Големе Градине, на бочни положај. У борби се силно држала и нанела непријатељу велике губитке. Против ове чете нападао је шест бугарских чета... На левом крилу целога дана водила се врло јака борба, ноћ се вата, све се утишава“.²⁹

Тако пише у Ратном дневнику Милете Продановића.²⁹ Он је у рату био артиљеријски наредник у 1. батерији артиљеријског пука „Танаско Рајић“. Његов дневник обиман је, али речито сведочи о борбама 10. пука I позива на положајима Тумба, Таламбас и Чука:

„Положај Тумба је врло велики плато, саме ливаде, сам положај је простран, јак и брижљиво утврђен... Са северне и североисточне стране уздиже се Таламбас и Црни врх, куда иде наша граница... Ја сам са шатором 22. септембра³⁰ код топова на Тумби...“

[29. и 30. септембар] Ја и командир рано смо били на осматрачници и цео дан провели у осматрању непријатеља. Око 11 часова пре подне једна група бугарских официра на коњима кретала се путем од Црног врха ка Дашченом кладенцу и изгубила се у правцу Руја... Командир чете са предстраже на Малом самару јавља да Бугари, по подне, извлаче топове на Ракитски рид ка караули Дашчени кладенац...“

Под 1/14. октобрам Продановић је записао: „Врло јак и хладан ветар дуваше. У 5,30 часова јутрос Бугари почели са артиљеријом дејствовати са Црног врха. Рат са Бугарима почео“.³¹

Уследило је дводневно затишје. Онда, 4/17. октобра нови напад на 10. пук:

„Ситна хладна кишица са ветром падаше, тмурно, магле полако избијају и обавијају брда, око 10 часова пре подне поче јака пешачка борба на нашем левом крилу на Чуки. Бугари су нападали од Црног врха. Наше брдске батерије са Таламбаса дејствују јаком ватром, врло јака се борба развила; Бугари по овој магли и киши врло јако нападају. Слушао сам са зебњом извештаје, који долазе команданту пука и пуковнику Туцовићу и он наређује да се убије сваки, који покуша да одступи. Наша пешадија добро се држи... А сутрадан, 5. октобра, ништа се ново не чује, на фронту мирно као да нема борби...“

Уторак, 6. октобра... пред вече добисмо наредбу од команданта II армије војводе Степе Степановића, која се доставља да се прочита војсци. Наредба је моралног значаја и поред осталог у њој се каже да су нам Французи већ стигли у помоћ и код Штипа потукли Бугаре и заробили им 30 тонова, да их јако гоне, за Французима стижу Енглези, а хитају и Руси...“²¹

Чачани су поново 8/21. октобра нападнути на Таламбасу. Продановић је унео у Ратни дневник:

„Облачно, јак и хладан ветар са ситном кишом, већ почиње и снег да провејава. Код нашег одсека на Таламбасу чује се пешачка борба, која се појачава. Послуга је код топова, на својим местима, борба све јача и јача. По извештају са левог одсека Бугари опет нападају на Чуку... Наша брдска артиљерија са Таламбаса и Бисага дејствује још јачом ватром и после пола сата све се утиша.“

Петак, 9. октобра: Целе ноћи чујаше се топовска паљба у правцу Пирота; тугњава скоро не престаје.“²²

Уследило је повлачење 10. пука на леву обалу Власине. Продановић је под 16. октобром забележио да „у истој наредби саопштава се да је непријатељ код Врања добро потучен и том приликом у борби се одликовао 4-ти батаљон X пеш. пука, који је тамо отишао“.²³

Занимљив је његов опис борбе Чачана 19. октобра/1. новембра:

„Рано смо се дигли пре зоре, јер батеријски положај морамо да променимо и то позади за 800 метара и мало лево, који је потпуно заклоњен а и предваја га јаруга и противник га неће моћи лако наћи... Непријатељ рано поче да дејствује са артиљеријом и да туче наш стари јучерашњи положај... Наш стари положај био је запаљен од непријатељских хаубичких зрна, од њине експлозије рекао бих, дрма се брдо, а дим је куљао са положаја као вулкан“.²⁴

Из дневника Милете Продановића могу се пратити свакодневне упорне борбе Чачана са бугарским 41. и 42. пешадијским пуком, који су 21. октобра/3. новембра, због неуспеха, појачани са два батаљона бугарског 1. пука. Продановић потом пише шта се збивало са артиљеријом 10. пука I позива:

„Доби наређење да се одмах повуче са Чуке на Старој планини, пређе реку Власину код Дејанске механе и одступи друмом Власотинци—Лесковац...“

После одмора од пола сата кренули смо се, дрвени мост у Власотинцима упалише, а гвоздени је миниран и, кад се сви делови пребаце, има да се баца у ваздух. Кретали смо се журно, уз пут чују се јаки мински потреси, руше се мостови на све стране; прешли смо р. Мораву преко гвозденог моста, код кога су минери чекали на наш прелаз па да га баце у ваздух. Кретали смо се журно на положај лево од Бадицаца, али ордонанс нам донесе наређење да моја 1. батерија крене друмом за Лесковац и када прође варош, да се застави на друму, који води долином р. Ветернице“.³⁵

О борби код Лесковца, која је вођена 24, 25. и 26. октобра/6, 7. и 8. новембра сведочи више бораца чачанског краја из састава 10. пука I позива. Најубедљивије Ратни дневник Милете Продановића.³⁶ Од Чачана у борбама код Лесковца учествовале су две чете 2. батаљона и 1. батерија, а остали — главни део људства — концентрисан је у Лебану. Бугарски напад првог дана био је жесток:

„Строј за стројем наступао [је] необазујући се на жртве и спустио се у корито Мораве... Наши трећепозивци“ почеше нагло да бегају и одступају, већ пролазе и батерију, за нас се ствара опасна ситуација... Тада хаубичка артиљерија отвори ватру на мост, десно и лево испред моста и заштити нас, а враћене су две чете X пеш. пука као и батаљон XIV пеш. пука I позив... Борба пешачка све јача и јача, тако да је у први мрак била страховита, рекао бих све се упали, само уји и кркља, ми смо дејствовали са артиљеријом што брже, не штедећи муницију, коју смо за потуну довлачили из вагона са железничке станице у Лесковцу. Каре за муницију ишле су у галопу. Око 10 часова ноћу борба се утишава“.³⁷

После борбе вођене 25. октобра/6. новембра, уследио је још страшнији бугарски напад последњег дана битке за Лесковац. Изненађени брзим продором Бугара, захваћени паником, браниоци Лесковца су излаз тражили у бекству:

„У највећем нeredу пољем ка реци Јабланица и Прокупљу [бежали смо] падајући као сношје по пољу. Чим смо прошли раскрсницу пута Лесковац—Прокупље и пошли Лебанима, почеше падати наши убијени коњи и кукати погобени војници. Командир, видећи да батерију не може извући, викну: спасавај се ко може, вади са топова затвараче. Метци су падали као град кад пада из висине; ја сам бегао пољем, Целим пољем притисла наша војска која бега, падајући маса мртвих и рањених. На све стране падају погобени војници, обливени крвљу, кукају и моле: браћо, изнесите ме или ме убијте. Узмем једног пешака рањена, сав у крви, као сламку забацим га на леба и продужим трчати. Нисам прешао ни тридесет корака, он стаде кукати и молити ме, спусти ме брата тешко ми је... Молио сам се Богу да се раним лако или да погинем, а из цепа извадио сам револвер да, ако се тешко раним да мораднем остати да се убијем сам, да живи не паднем. Бугарима шака, јер сам очима сад на положају гледао како ножевима боду волове у хаубичкој батерији, као и људе међу топовима“.³⁸

Шумадијска дивизија II позива стигла је у рејон Лесковца и ту, заједно са Тимочком дивизијом, потукла је „непријатеља на

Косаници и код Лесковца“. Продановић је забележио: „Чујемо да су нам топови повраћени, али нажалост кажу да су до крајности демонтовани и полупани“.⁴⁰

У борбама за Лесковац учествовали су и чачански другопозивци, који су се, после окршаја у првој половини октобра,⁴¹ кретали од Ниша ка Прокупљу, одакле су 27. октобра продужили ка Лесковцу, „који је јуче заузет, а ми потиснути“. „Велики хаос, ту и краљ једнако обилази... Војска одступа, много рањеника. Борба све до подне“.⁴²

О борбама код Лесковца сведочио је Тихомир Кујунџић из Пријевора:

„Бугари су нас увек нападали поподне и увече. Тако смо под борбом одступали сваког дана, све док нисмо дошли до Пусте реке код Лесковца, у село Бријање. Уђем у једну кућу и како сам био гладан, затражим од домаћице, која је пекла пиле и хлеб, што за јело, а она ми рече да ми не може ништа дати, јер спрема за Бугаре, који ће ускоро наићи. Не даде чак ни главицу црног лука... Пређемо Пусту реку и заровимо се на добром положају. Поче киша, ровови пуни воде. Нађем сноп шаше и на њему преспавам. Око 4 изјутра наиђе краљ Петар и рече војницима: Браћо и синови, ми овде морамо извршити контранапад и победити, јер је наша Тимочка дивизија у опасности. У помоћ нам је дошао 10. пук II позива; све сами Чачани. У насталој борби истакао се један митраљезац из 10. пука, који је тако косио бугарске војнике, да су многи из једног бугарског батаљона, који је био прешао Пусту реку, били побијени, а остали су пали у заробљеништво“.⁴³

Тако су другопозивци Чачани бранили Лесковац и знатно ублажили пораз Тимочана и делимично Чачана I позива у овој тродневној борби.

Чачански другопозивци водили су још три дана борбу на Горњем Дреновцу код Лесковца, а онда се повлачили преко Лабена и Бојника. О овом путу писао је Обрен Мандић:

„Би ми много зима, те око 3 сата узем да ватру наложим. Том приликом спустих торбу под себе. Док се окретох, торбу ми украдоше са једним и по хлебом, 5 лексимита, порцију и кашику и још неке ситнице. Пре неки дан украдоше ми нове цокуле, а сада, кад је таин 2 до 3 динара што је грешник шпарах од уста знајући да ни моја деца немају“.⁴⁴

После борби код Лесковца, борци 10. пука II позива наставили су повлачење преко Тулара и Лисине, у којој су, по забелешци у једном ратном дневнику, сазнали „да су Арнаути поклали већи део наше коморе, 152. у једном гробу, 6. новембра... дођосмо у село Пропашицу“.⁴⁴

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

Код саме карауле видим да је нека већа маса. На једном месту сахрањују, приђем и видим 12 крстова, а на једном пише: Овде се налазе 152 тела. То ми рекоше да су Арнаути побили V одељење резервне чачанске профијантске колоне⁴⁵. О борби у селу Пронаштици, вероватно 5/18. новембра изгледа да је учествовао и 10. пук I позива. О томе сведочи Радојко Солујић, борац овог пука, који наводи да је био „у великој борби на Пронаштици код Лесковца“⁴⁶.

Драгоцено је казивање Александра Јанковића⁴⁷ о ратним активностима 10. пука I позива у време лесковачке битке. Он је казивао о борби против Бугара у селу Лисице: „Добих сам наредбу да зауставим Бугаре по цену живота. Знао сам да смо ја и 83 борца мот вода жртвовани“⁴⁸. У борби против надмоћнијег непријатеља, која је трајала неколико сати, Бугари су представљени у правом светлу: „Разјарени отпором, навале са свих страна. Секли су рањенике и мрцварили. Последњи је пао Александар, чији су леци страшно унаказили“⁴⁹.

Поводом оваквих понашања Бугара, ваља додати и сећање Миодрага Савовића, који је о одсутним борбама казивао:

„Бугари су били наши закрвљени непријатељи. Нападали су нас мучки, пред зору, псовали нам мајку и претили да више нећемо видети ни мајке ни жене ни сестре. Такво вребање навело је многе наше борце да престану мислити о освети над Бугарима“⁵⁰.

Притисак бугарске армије настављен је и првих дана новембра. У најтежем положају нашла се Степановићева II армија, која је, пробијањем у рејону Лесковца, била изложена јаком бугарском нападу из правца Власотинаца. Стога је „код Лесковца отпочео веома крвав и огорчен бој, један од најзначајнијих епизода у операцијама 1915“⁵⁰, у коме су, као и у доцнијим борбама, учествовали и Чачани. У неизбежном повлачењу Степановићеве армије ка Приштини, у новембру 1915. године, дошло је на Преполцу до сукоба Комбиноване дивизије са Бугарима, „који су хтели да српској војсци пресеку пут за Приштину“⁵¹. „У овој борби велику улогу одиграо је Радомир Белић из Остре. Он се истицао храброшћу и позиван је тамо где је било најкритичније. Једом је са својим водом, у контрајуришту, силно разбио Бугаре и осујетио њихов план“⁵¹.

Може се још додати да се II армија повлачила ка Косову једним делом од Куршумлије преко Мердара, а другим преко Куршумлије за Преполац и Приштину, где се надало да ће се „добити оружје, које је из Крагујевца евакуисано и опет на Косову после 500 година има да се реши питање српства“⁵².

Доста је сведочења о борбама у чачанском крају, о проласку јединица I армије, Ужичке војске и Васојевићке бригаде.

Милош Обреновић из Јездине казивао је:

„Уочи Лучиндана вратио сам се у село. Швабе су биле преко Мораве, а наша војска у Јездини, око наших кућа, одакле одступа ка Јелици на Бело брдо. Борбе су вођене три дана и доста је изгинуло наших трећепозиваца око моје куће. У време ових борби у чачански крај пристизале су избеглице са колима натовареним децом и стварима.“⁵³

Године 1924, у „Прегледу епархије жичке“, публиковано је како је Чачак изгледао 14/27. октобра, на четири дана пред улазак Аустријанаца у варош:

„Варош Чачак добио је изглед једног великог вашара, са веома тужним и жалосним изгледом. Пун је избеглица, војске, регрута, старца последње одбране, коморе. Свуда журба, спремање, товарење, нико никог не види. Узрујаност велика и свакога је обузео големи страх и туга...“⁵⁴

Ово је време када је, након мобилизације рођених 1896. године, чији су припадници испраћени из Чачка преко Рашке и Митровице у Вучитрн, извршена мобилизација младића Последње одбране (рођених 1897. и 1898). Зборно место било је у Расаднику, одакле су 18/31. октобра возом кренули према Краљеву и Трстенику, где су 22. октобра/4. новембра изненада нападнути и добрим делом заробљени; они који су се спасли, по казивању Светолика Милекића из Доње Краварице, стигли су 25. октобра/6. новембра у Рашку, куда су дан раније прошли последњи репуту из чачанског краја у саставу Крушевачких резервних трупа.

О повлачењу из Чачка ка Рашкој и Косову податке пружа сведочење Андрије Вукосављевића из Љубића.⁵⁵ Но, пре његових казивања, ваља рећи да је Мишићева I армија, нарочито око Горњег Милановца, пружила жесток отпор аустро-немачким дивизијама, али је, због угрожености осталих српских армија Врховна команда наредбом од 31. октобра наложила да се Одбрана Београда повлачи преко Рековца, Крушевца, Јанкове клисуре, Куршумлије и Преполца на Косово, а I армија преко Чачка, Краљева и Рашке — такође на Косово. Није сувишно напоменути да „српске снаге, под притиском јединица 19. аустро-немачког корпуса, биле су принуђене 1. новембра да напусте Чачак“.⁵⁶

Вукосављевић је сведочио:

„Кад је болница из Горњег Милановца стигла у Чачак, Добросав Крсмановић из Брбана, наредник и командир колоне, који је ноћио у мојој кући, видевши да имам волове, убедио ме је да се неће одступати даље од Рашке те, да бић сачувао волове, најбоље би било да и ја кренем са њим. Како ми је мајка умрла рано, а отац, после учешћа у балканским, страдао у рату 1914, то немајући кога да за савет питам, пристао сам. Тако су у моја кола из чачанске болнице биле натоварене болничке ствари и преко Заблаћа, где нам је био први конак, стигнем у Краљево. Ту сам отерао кола у једно поље, звано Дивље поље, и ствари из кола пренео у један велики шатор. Тако су поступиле и коморџије целе колоне.“ Тако се сва болничка спрема из Горњег Милановца, мислим и из Београда, Чачка и Ниша, нашла на једном месту. У испражњена кола товарили смо спремну опште војне болнице. Ја сам био ослобођен, али сам отишао пред други велики шатор и у моја кола натоварена су четири бале нових ћебади, У овом шатору вршено је уписивање. Упитан да ли ме је послала општина, рекао сам да није, да сам добровољно пошао. Када сам рекао да хоћу да идем даље, онај чиновник се питао како да ме заведе, а један војник добаци „добровољац“. Тако сам ступио у службу у јединицу опште војне болнице.

У Дивљем пољу код Краљева ставио сам нове арњеве, направљене од болничких мушема, и имао сам најбоља кола у целој колони. Било је у њима као у соби. Ту сам добио и два заробљена Србина из Лике или Далмације, оба првопозивци швапске војске. Но, ипак, од Краљева останем сам. Мој ујак Добросав Крсмановић морао је да остане у Краљеву и да, по неком правилу, преда болницу и рањенике Швабама. На расстанку даде ми своје нове и лепо извезене чарапе и замоли другове, неког Аџмовића, наредника из Заблаћа, и Митровића или Павловића из Мојсиња, да пазе и брину о мени. Обојица су били добри, али сам и њих брзо изгубио. Од Краљева нисмо нигде стали до Лепосавића, у коме смо разапели болничке шаторе и направили прихватну болницу. Било је то превијалиште, а главни лекар био је неки Кошпа. У Лепосавићу смо остали можда 20 дана. Ту ми др Кошпа узео кола да у њима спава, а мене истера под шатор. Кад није спавао, возио се у стакленом фијакеру. Преко дана седео сам крај огромне ватре, на коју су бацана цела церава стабла. Једног дана батале ми шатор ветар и киша. Ја се умотам у шаторско крило и легнем у један поток, у заветрини, и ту чврсто заспим. Нисам осетио долазак волене бујице, која ме захвати и понесе једно 20 метара. Ухватим се за трње и једва се извучем, а шаторско крило односе вода. Таман сам пришао ватри да се огрејем, а трубач свира покрет. Пошаљем моје заробљенике, а ја останем крај ватре да се осушим. Останем сам, уплашим се и пожурим. После пола сата дуну хладан ветар са снегом, који замрзну олећу на мени. Путовао сам скоро целе ноћи, залеђен. Долазило ми да скочим у Ибар. Двапут сам одлагао за следећу кривину... Када сам стигао своја кола, заробљеници ме убаци у ону ћебад, ту се осушим. Ускоро се у кола врати др Кошпа и кад је видео каљаву постељу, ишамара свог посиљног и оде. Отада га нисам видео. Путовање се наставило и сутрадан до после подне. Тад колону, у којој сам био трећи, зауставише. Скренусмо с колима строго десно. Наиђе батаљон пешадије и разви се у стрелце уз једну дугачку косу. Цео тај дан пратила нас је пуцњава. На брду чује се крклацање митраљеза, пушкака, бомби. После двадесетак минута зачу се трубач оног батаљона и проломи се поклич „Ура“! Одмах се разапину болнички шатори, прави се превијалиште, а монтира и мађи шатор за операциону салу. Почеше доносити рањенике. Постави се стражар, карбидне лампе са по два бренера упалише се испред шатора. Осветљење као у граду. И док су се рањеници превијали, једна батерија се спуштала са брда и њу су артиљерци закопали. Било је то испред Митровице, према Обилићу. Чим су рањеници били превијени, одмах смо кренули даље и дођемо у Митровицу...“

НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У току повлачења, прожете надом у савезничку помоћ у долини Вардара, српска влада на својој седници у Крушевцу, одлучила је да, уместо капитулације и сепаратног мира, Србија „иде до краја у борби против завојевача“.⁵⁸ Једино место где је још српска војска, окупљена на простору Приштине, Урошевца и Ђилана, могла да пружи отпор и, чак, по предлогу Мишића, пређе у противнапад, било је Косово. Покушај продора ка Скопљу почео је 18. новембра у крајње неповољним условима и могао се рђаво завршити да није „у последњем тренутку прекинут наређеним повлачењем преко Ситнице.“⁵⁹

У сећањима и дневницима бораца чачанског краја помињу се одређена места на Косову, у којима су се налазили кратко, јер је повлачење настављено ка Метохији.

У Ратном дневнику Милете Продановића читамо:

„На све стране целог дана врло јака борба вођаше се, а нарочито од Ђилана и Урошевца... Дугачке разне колоне измешане, кретаху се докле оком видиш и напред и назад; само се чујаше тугњава точкава и крцкање кола. Поред пута почиње се вибати мртвих коња, као и поломљених кола, код којих себаху војници. На узбрдицама су ове колоне чиниле велику ларму, вичући на изнемогле запрете, гурали су војници и псовали“.⁶⁰

Посебно се помињу као прихватилиште српске војске Косовска Митровица, Вучитрн и Приштина. О томе је казивао добровољац Андрија Вукосављевић:

„У Косовској Митровици добијем нове опанке и две танка хлеба уз напомену да нам хлеб траје осам дана. Удари киша, од које се склоним под један ћепенак и приспим. Кад сам се пробудим, торбе нема. Неко ми је одсекао повраз и однео хлеб, опанке и чарапе, а у мојим грчевито стиснутим шакама остали су само крајевни повраза. Из Митровице, као припадник опште војне болнице, кренем за Вучитрн. Близу Вучитрна падне ми један во. Сачекам да се во одмори и останем сасвим сам. Нисам могао да издржим зиму, већ скинем затвор од кола, исечем га и наложим ватру. Дођем у Вучитрн. Сад се овде растајемо. Пропаст, готово је и ми прелазимо у другу јединицу. Шиптари купују волове. И мени су плаћали 40 банки у сребру, у срми, како они кажу. Свак ко је терао туђе волове продао је. Имао сам од те трговине вајде, добијем још два цака зоби. У чијој сам даље команди био, не знам. Стигнем у Суву Реку“.⁶¹

Ваља, још, поменути да су у Вучитрну недалеко од Митровице обучавани последњи регрути Крушевачких резервних трупа. Било их је и из чачанског краја, пре него што су упућени ка Љум-кули и Дебру. О приликама у Приштини, у дневнику Обрена Мандића,

лише да „војска на све стране притисла, а нарочито комора. Варош затворена, купити ништа немаш“.⁶² Овде су се Чачани II позива задржали од 23. до 26. новембра, а 25. новембра 15 војника напустило је пук и вратило се у Чачак.

Доласком у Метохију српска се војска груписала у рејону Пећи, где је Шумадијска дивизија I позива стигла 29. новембра, а људство 10. пука II позива 21. новембра/4. децембра 1915. На овај начин се про Чачана нашао у Пећи, као месту где ће бити донесена велика одлука о поласку на пут албанске голготе. У Пећи је Врховна команда, схватајући да су борбени ефективи сведени на четвртину, а код неких јединица и испод тога, да је војска преморена и на ивици снаге због чињенице да је пуних седам седмица била у непрекидним борбама, због опадања борбеног морала изазваног губитком отаџбине и изостанка савезничке помоћи, у шта се код обичних бораца полагала нада, те осећаја усамљености и потиштености, одржала 29. новембра и 1. децембра састанак и донела одлуку о напуштању Србије. На доношење овакве одлуке утицали су још: недовољност муниције, рђава одевеност и обувеност војника (многи су били боси). Утврђени су правци повлачења. Тако је такозвана Северна група — у којој су били: I, II и III армија и Одбрана Београда — имали да се повлаче од Пећи и Ђаковице преко Рожаја, Андријевице и Подгорице до Скадра и Драча, а Јужна група — са Трупама Нових области, Крушевачким резервним трупама и још неким јединицама — према Призрену, Љум-кули, Пишкореји, Дебру и Мавровским хановима, одакле ће, после борбе против Бугара, наставити преко северне Албаније и Елбасана, Тиране и Шијака за Драч. Директива Врховне команде о поласку од 8. децембра (по новом) на „мученички марш“⁶³ примљена је од команданата одмах. Полазна места била су: Пећ, Ђаковица и Призрен, а реализација одлуке отпочела је 12. децембра.^{62/1} На овом путу ка Јадранском мору, на који је пошло око 220.000 људи, пале су „небројене жртве оних верних синова Отаџбине, који су имали вољу, али не и довољно снаге да до краја поднесу све муке и патње, које су по страхотама превазилазиле све што је историја до тада забележила“.⁶³ Јер, на тежак пут кроз клисуре и беспућа борци су кренули гладни и изнурени, а уз то — изложени мучким нападима арнаутских банди из заседа. Они су посули пут албанске голготе лешевима.

Овде ваља навести дневнички запис Обрена Мандића — када је стигла наредба о повлачењу на јадранској обали, „тог веселја, ра-

досту, јер ко се надао томе; мора се нешто радити, или ићи преко Црне Горе на Приморје или бежати“.⁶⁴

У својим сећањима и ратним дневницима борци су радо истицали две ствари из времена боравка у Метохији. Најпре, похвалу оним старешинама — а таквих је било⁶⁵ — који су бринули о својим борцима, а затим и како им је тешко пало и због официра који су узимали новац за војнике и нестајали. И друго: жал за уништеном славном артиљеријом. Јер, уз одлуку о повлачењу, донесену у Пећи, одлучено је и да буду уништени артиљерија, архивска праћа и све друго што се не сме оставити непријатељу. Милета Продановић је 28. новембра/11. децембра записао: „На мосту где смо се одмарали, стајаху остатци од погорелих кола и хаубичке батерије, још стоје остатци од точкова и разно гвожђе, а ту закопана су и хаубичка оруђа и мерзери... и маса лешева од стоке на све стране“.⁶⁶ Светолук Лика Станковић из Чачка причао је: „У Пећи жалостан приказ бацања славне артиљерије у реке и потоке, паљење архиве, кола и других ствари. Из вароши се пошло само са пушком и оним што се на коњу могло понети“.⁶⁷ Милутин Богосављевић из Пријевора казивао је: „У Пећи настало је расуло. Уништени су топови, муниција, остала гола војска“.⁶⁸ Милета Продановић је записао да се Чачанима „учинило мучним“ присуствовање, у Пећи, уништавању топова, „који су показали безбројно пута непријатељу, да су ненадмашни у савршенству, све се сече и гори, топови се дупају гвозденим маљевима, обијају се нишанске справе и све што је гвоздено квари се, а све дрвено гори. Ноћ тиха али страшна, црни димови куљају, прасак бомбе која је остала у неким колима која горе, ујутру на све стране пустош и згариште“.⁶⁹

Слично се догађало у Призрену. У рукопису Сретена М. Гавриловића из Чачка читамо:

„Било [је] мноштво људи. Уске улице биле су препуне, да су се једва могли размимопазити и пешаци... Новац је играо, као и увек, највећу улогу. Ко је имао доста новца и то ситног или злата, пролазио је врло добро. Остали, који нису имали никаквог, умирали су од глади, а таквих је случајева било врло много“.⁷⁰

Гавриловић је писао и о изгледу српских војника на простору између Призрена, Баковице и Дечана:

„Војници су ишли с положаја на положај готово трчећи, голи, боси, изгладнели. Жалосно су изгледали. Сви су били бледи, измршавели, рекао би човек да ће се стропоштати. Они су, међутим, тако рећи јурили да заузму

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

један положај. Храбри српски борац ишао је увек гордо, па и сада, стегнувши пушку чврсто. Све што су на себи од ствари имали била је пушка“.⁷¹

Ипак, многи су одлучили да крену на пут неизвесности. Један од оних који су кренули јужним правцем, Тихомир Сечивановић из Мрчајеваца, казивао је: „Официри су нам говорили да се мора преко Албаније и да ћемо се вратити у Србију. Ја се нисам колебао, кренуо сам пут албанских гудура. Знао сам само да жив нећу пасти ником у руке, јер сам гледао шта Бугари раде са заробљеницима“.⁷²

ПОВЛАЧЕЊЕ НА ЈАДРАНСКУ ОБАЛУ (1915—1916)

Повлачење на оба правца — због глади, зиме, слабе опреме, изморености војника у одступним борбама и маршевима, вашки и тешког, беспутног терена — било је веома тешко. „Дуж линије повлачења остале су десетине хиљада помрлих од глади, изнемоглости, зиме или албанских куршума“.⁷³

О повлачењу северним правцем, преко Рожаја, Андријевице, Подгорице и Скадра, има доста података, јер су Чачани, сврстани у 10. кадровски и 10. пук I и II позива ишли овим правцем. Поред забележених сећања, сачувана су и два ратна дневника: један је писао Обрен Мандић, борац 10. пука II позива, а други Милета Продановић из састава 10. пука I позива.

Пошто је Мандићев дневник публикован,⁷⁴ нема потребе да се подаци из њега користе, сем изузетно. Више података и описа повлачења 10. пука I позива дао је Продановић,⁷⁵ који је — полазећи 2. децембра са својом батеријом из Пећи ка Рожају, записао:

„Силна комора и трупе упућене су овим врло стрмим и тесним путем... У подне, на Савиним водама, снег и лед, стока пада, товари спадају и опет се поново дижу, мало слабији коњи почеше да остају путем. Пред мрак улазимо у клисуру Жљоб... Велика туга и бол мори ме, помислим на децу, жену, сестре, старе родитеље...“

Сретен М. Гавровић такође говори о тешкоћама при повлачењу, ка Рожају:

„Пута није било. На све стране зјапиле су провалије. Путања је била узана, но ипак су војници, гоњени од својих командира за добру награду која је обећана, извлачили топове, упрегнувши по неколико пари волова или коња, док се гдегод не сруче у провалију и стока и топ... Повох даље. Пут

води једном клисуром. Био је узан један и по метар, највише два. Ми пешаци ишли смо поред стена, док су коњи ишли поред амбиса... Близу врха пут се опет затвори у једну узану клисуру. На сваких 200—300 метара виде се лешине људи, коња, говеда, бачене ствари, поред којих пролазимо ко мимо турско гробље. Има их много. Немамо времена да их гледамо. Сваки се журн да оде што даље“.⁷⁶

Продановић пише о стању људи по доласку у Андријевицу:

„Замор код људи и стоке незапамћен... Да је имало још само један километар да се путује, не би могао издржати. Шта је руководио команданта да овако велике, дуге и тешке маршове одређује не знам; ово је само сатирање снаге без разлога. Овде сам се нашао са мојим Прањанцима, који иду као избеглице и они ме обавестише о мојима код куће, што ми је бригу доста ублажило“.⁷⁷

За неке припаднике Последње одбране младића Беране је представљало и крај њиховог повлачења кроз Црну Гору. Наиме, они су у околним селима служили код сељака, код којих су, на Божић, били заробљени од Мађара. У Беранима је постављен логор, у коме „са обе стране по 12 реди жице. Снег веје, ветар дува, ноћ одавно пала, стоји врисак народа. Ово је било на трећи дан Божића и памтићу док сам жив“, забележио је Светолик Милекић.⁷⁸

Прошавши Подгорицу, људство северне групе приближавало се Скадарском језеру и Скадру. Продановић је бележио:

„Гладни и заморени војници, иако је настао врло каменит пут, којим су једва пролазили натоварени коњи, ипак су се трудили да би што пре стигли Скадру, тој нашој обетованој земљи, где ћемо се нахранити, одморити и примити оружје и одакле ћемо поново на непријатеља“.⁷⁹

Обрен Мандић забележио је да су Чачани II позива кренули 3/16. децембра из Подгорице за Скадар:

„Јутрос у 6 сати продужисмо пут преко овог брда које је сам камен, а између њих блато до колена. Доказати и описати тегобе пута овуда, то је немогуће, јер досад су липсавали коњи и волови, а овуда и људи. Видим лево и десно понеки мртав човек, а други кука, па и он је готов... Сутрадан прелазимо камен по камен, стену по стену. Једва пређосмо за 1 километар и ту ноћимо. 6. децембар, недеља, Св. Никола, Кренемо се у 6 сати... Ево у 2 по подне стојимо у блату. Скадарско језеро. Свега смо јутрос прешли за 500 метара. Страшно је погледати: у простору 4 километра све је леш до леша, коњ и во на понеком месту по десет на гомили. Сад тек дође оно црно време да се човек убије. Гладан, жедан, блато се гази до колена, само да би сто грама ракије“.⁸⁰

Већ поменути Бранисав Миловић сведочио је:

„Војници су при повлачењу преко Црне Горе ноћу лутали као зверке, иако је такво понашање било забрањено. Тако су долазили до жутог црно-

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

горског или албанског кукурушчића, кромпира и цвекле. Ту операцију изводили су ноћу, па се увече крај ватре пекао кукуруз и кромпир... Ја нисам волео да лутам; непрестано сам мислио шта ће бити са мном и ћутао сам... Поштен није могао да пребе Албанију, већ само способан лопов и зверка. Затим, чим се увече разапну шатори, одмах прсне куд који. Неки приносе грање за ватру, неки иду у сналажење“.⁸¹

У рејон Скадра прве групе војника из чачанског краја стижу 12. децембра 1915. године.⁸² Ту остају до 3. јануара 1916, када се креће за Љец, на море. О боравку војске код Скадра има више сведочења.

Миловић је казивао:

„У скадарском крају били смо дуже времена. Сво поље било је под купусом, који су Црногорци исекли. Тако је нама остао само корен, који смо почунали и сав појели. Корен се чувао да би трајао неколико дана. Купусни корен нас поврати. Иначе, били смо црни од непреоблачења и дима ватара, крај којих смо се грејали и седели дуж пута. Тек у Црној Гори осетили смо да имамо вашке...“⁸³

О Скадру је писао Милета Продановић:

„Варош пуна силна света бежаније и војске, тако, да само по улицама меша, купити се за јело није имало ништа... Одмах по нашем доласку непријатељски аероплани преко Тарабоша од Бара, бомбардоваше логоре око вароши, падоше две бомбе од којих је један војник погинуо, већ страх и разочарење све више човеке притискује, хране нема... умирање војника врло велико, тако свако јутро поред нашега логора протерају по неколико воловских двоколица натоварених као дрва мртвих војника за сахрану...“⁸⁴

По казивању многих ратника, у Скадру су се често проналазили очеви и синови пружајући једни другима неопходну помоћ.

Доста бораца из чачанског краја, нарочито из састава Крушевачких резервних трупа, повлачило се у Јужној групи од Призрена ка Љум-кули, Дебру, Мавровским хановима, а одатле преко Албаније до Драча.

Милосав Николић из Зеока наводи у свом ратном дневнику да је 2/15 новембра кренуо из Призрена за Љум-кулу. Прошавши Бицане и Пишкотеју, дошао је у Васјат, где „крај пута видео сам 9 наших војника голих који су заклани, па нам официри стално говоре да не свраћамо у арнаутска села“.⁸⁵ О путу Призрен — Љум-кула сведоче бројни ратници. Сви указују на тешкоће, на које су наилазили. Живојин Јовичић забележио је: „Изнемогли смо од глади па једва идемо козјом стазом. Прелазимо неки поток и са моје леве стране све мртви војници наши“.⁸⁶

Богосав Ђирковић из Горње Горевнице казивао је:

„На мосту преко Дрима гужва, отегла се дуга колона, артиљерци испрежу коње и отискују топове с моста у Дрим. И провијант се пребације на товарне волове и коње. Ту сам видео да смо коначно пропали. Пада киша, ладна. Хлеба нема а гледамо: хлебац бадише у Дрим“.⁸⁷

По другом казивању, „мост беше поледио, стрм, без ограде, а Дрим велики. Дешавало се да се коњи оклизну и уплаше и падну у набујалу реку, која их однесе. Зато су им везиване крпе преко очију. Моје волове превела ми војска“.⁸⁸ Богосав Смиљанић из Љубића казивао је: „У Бисану, на првом коначишту у Албанији, доживео сам нешто ужасно: пошто су последњи регрути ишли у мањим групама и без оружја то су Албанци побили око 20 до 30 регрута и опљачкали их до голе коже“.⁸⁹

Андрија Вукосављевић, добровољац из Љубића, причао је:

„Дошао сам у Призрен, а одатле наставио ка Љум-кули. Ту се комора улогорила, пролази бежанија и војска. Видео сам мост у Чукусу (Љум-кули). Ту смо били пет до шест дана и погорели сва кола, бацајући по 5—6 одједном на ватру. Код Везировог моста посматрао сам војнике: носе старе шињеле. Неком сагорели скутови, а неком рукави. А на мосту војници у новим шињелима. Кад сам био пред мостом, заустави ме један старац, такође у новом шињелу. Учини ми се однекуд познат. На стотинак метара од њега стоје волови колубарци. Он ме заустави и пита:

— Одакле си, јуначе?

— Од Чачка.

— А знаш ли куда идеш?

— Идем са војском, па куд она, ту и ја.

— А знаш ли ти да ми идемо у Албанију, где нема хране ни за тебе ни за твоје волове? Ти не можеш да издржиш ову пропаст, зиму и гудуре. А волове добро пазиш, боље су ухрањени него моји.

Понових му да идем са војском и куд остали, ту и ја. Он се поћули, као да би заплакао. Нареди једном војнику да ми узме податке. Кад тај војник рече: разумем, Ваше Величанство, ја схватих да разговарам са старим краљем. Он ми руком опипа торбу и, видећи да је празна, посла војника, који ми донесе нову торбу, а у њој доста пексимита и шећера. Још ми рече стари краљ: ако пређемо ове гудуре, ми ћемо тебе наћи“.⁹⁰

Изгледа да је једна колона по преласку Везировог моста отишла преко северне Албаније ка јадранској обали, а друга се спуштала ка Дебру и Мавровским хановима, са задатком да заустиви продор Бугра и, по могућности, повуче се преко Грчке. Најпотпуније податке о овој, другој колони даје Богосав Ђирковић, који је о настављању покрета казивао: „Артиљерци и коморџије воде по једног коња или вола, јер не може даље запрега да иде удвоје. Веле, идемо за Орош...“⁹¹ Без хлеба крећемо даље за Дебар. Хлеба нема, а ми настављамо даље без хлеба. Глад, умор, вашке исисаше и оно мало крви што имамо...“⁹²

Након доласка у Мали Дебар, „улазимо у касарне, које немају ниједног стаклета на прозорима... Трошим последњи динар што сам га понео од куће. Онај педесет и други динар“.⁹³

У Мавровским хановима дошло је до борбе против Бугара. Један од учесника, борац Крушевачких резервних трупа, сведочио је:

„Данас тек добивамо по пола хлеба. Овако уморни морамо да примимо борбу, а старешине знају да немамо знања за исту. Опет занимамо два дана. Овде има хлеба. Добијем половину топлог хлеба и помало варива... Треће ноћи крећемо из Мавровских хапова. Са нама има старих војника; они су нам десетари... Кад зора свану... развијемо се у стрелце. Поче пуцњава. Ми под командом пиштаљке крећемо се у напад. Борба се отвара и са леве и са десне стране. Кукњава, врисак, јечање рањеника... Руке озебле, ноге озебле, нико те за то не пита, само напред“.⁹⁴

После победе људство Крушевачких резервних трупа наставило је покрет ка албанској граници. Богосав Ђирковић казивао је:

„Смрзавамо се. Наилазим на просут ручак. Вадим комадиће меса из блата. Марширамо у колони, блато нам обмотало ноге до листова, смрзло се и отежава ход. Нисам знао да су моји прсти, газио сам на петама. Изгубио сам се од својих другова и пристао за једним старим војником. У једној воденици изујем цокуне и скинем блато. Цокуне сагореле и пропале, а прсти на ногама крвави. Даље продужим бос... Официри су нам рекли: ово је последња стопа Србије, а ми смо знали да више немамо ништа сем голих душа“.⁹⁵

Занимљиво је казивање Јездимира Зимонића о покушају повлачења преко Грчке. Међутим: „Грци нису хтели да нас приме под оружјем. Прихватили су само болесне да пређу у Грчку“.⁹⁶

О преласку Албаније преко Ороша, Елбасана, Тиране и Шилка до Драча има доста података у казивањима Чачана. Андрија Вукосављевић је сведочио: „Албанија је земља снега и ситне шуме, коју су моји волови ноћу, на застајку, брстили. Јарам сам сагорео чим сам ушао у Албанију“.⁹⁷ Један други казивач, Тихомир Сечивановић из Мрчајеваца, наводи да му је повлачење преко Албаније тешко пало: „Босотиња, глад, умор, вашке. Остајали су моји војници прислоњени уз букве, са пушком у рукама. Изгледало је да су живи, а они — мртви. Тако смо стигли у Сан Ђовани...“⁹⁸ Душан Симиновић из Доње Горевнице причао је: „Гладовало се много. Прођем поред ватре, а војник запомаже: леба, леба... Био сам побожан и увек носио уза се восак и тамљан“.⁹⁹ Драгиња Танасијевић-Пурић, родом из Калањеваца, овако је сведочила повлачење преко Албаније: „Требало је бити брз као мачка, лукава, брза у одлуци, да би се опстало кроз Албанију. Увек сам ишла у већој прупи и скривала се

да ме ко не примети. Иначе, вашке, глад, жеђ, умор, Арнаути. Мала неопрезност и нечување и оде живот“.¹⁰⁰

Борци су се на разне начине довијали да би преживели. Андрија Вукосављевић казивао је:

„Преко Албаније сналазио се како је ко знао. Али и тамо смо на 2—3 дана добијали кукуруз. Одакле, не знам. Имао сам конзерву са жицом, па на ватри пригрејем кукуруз и једем. У торби сам увек имао по неколико лоптица од суве траве за потпаљивање ватре. Не знам колико смо дана путовали до Драча. Помињала се и Пишкопеја. Једног дана видим: крај пута лежи мртав пивил, дебео, а на ногама моје чарапе“.¹⁰¹

Љубиша Чивовић из Горњег Милановца наводи: „Продао сам сат, новчаник и бурму да би од Арнаута купио суве крушке... Дешавало се да Арнаутин прода војнику проју за пушку, а потом његов брат отрчи даље, заоретне купца без пушке, а потом га његовом пушком убије, поврати проју, чак му скине одећу и остави га гол“.¹⁰²

О тешкоћама и трагичном удесу многих бораца при преласку преко Албаније доста података запамтио је Богосав Ђирковић:

„Корачао сам бос, а у снегу је остајао мој крвав траг. Ко се претури или превари да седне, он гада више не устаје, јер глад узима свест. Оставши без новца и морен глађу, ја сам, као и други, продавао Арнаутима делове војничке опреме за парче хлеба. И чим мало хлеба окусим, даље видим испред себе. Тако смо стигли до Елбасана. Одатле се мили изнемоглом снагом за Тирану, али хране нема ни у Тирану. Настављамо пут и долазимо у Шиљак уочи Никољдана“.¹⁰³

Обрад Радосављевић из Вале наводи:

„Пут којим смо прешли био је као зид засечен, планина гола, само камен. Путања тако уска да двојица нису могла да прођу заједно. Ко се отисне оде километар у провалију. Куповао сам од Арнаута кукурузчић и јео по неколико зрна, да дуже траје. Морао сам да једем кријући, да ме не би напали. Гледао сам: војник једе своју руку и липсује! Албанија је пуна костију српских војника. А тек вашке, више су нас оне појеле него глад... Били смо циганска војска. Хлеба нисам видео до Драча...“¹⁰⁴

Секула Срњић из Остре причао је: „Ишли смо козјим стазама, голи, боси и гладни. Јели смо зрневље жита, корење, остављајући мртве борце по завејаним стазама Албаније. Нико их није сахрањивао; остајали су као хумке под снегом“.¹⁰⁵

Како се види, повлачење Чачана у саставу Јужне групе праћено је великим тешкоћама, већим него оним које су пропатили борци који су ишли северним правцем. Ово потврђује навод болничара

Богосава Смиљанића, који је у Тирани „затекао око 20 оформљених болница, које су прихватиле српске болесне и исцрпене војнике, а Французи су већ слали помоћ и храну“.¹⁰⁶ Уз то, Есад-паша издао је наређење Албанцима да „ако иједан српски војник погине, запалиће цело село“. Албански сељаци износили су намирнице на продају, али су тражили само сребрни новац, одевне предмете или сружје.¹⁰⁷

На крају, две оцене:

Бранислав Миловић сведочио је: „Оно што нас је највише одржало преко Црне Горе и Албаније јесте лепо време, кратки дани, а дуге ноћи. И дуван је био користан. А и то што су војници секли пешеве од шињела те завијали ноге“.¹⁰⁸

Француски маршал Жофр, победник над Немцима на Марни, рекао је: „Повлачење наших савезника Срба у околностима под којима је извршено, превазилази по страхотама све што је у историји до сада као најтрагичније забележено“.¹⁰⁹

НА ЈАДРАНскоЈ ОБАЛИ

Од друге половине децембра 1915. године српска војска и избеглице у све већој маси пристизали су на албански део обале Јадранског мора.

Ради евакуације, војска се најпре окупљала у рејону Скадар — Драч. Услед оклевања савезника да обезбеде њено пребацивање на сигурнија места, војска је — изнурена, иначе, дугим маршем — наставила да гладује. Ово оклевање значило је за многе борце и — крај живота.

Тек на интервенцију руског цара Николе II и због продора III аустро-угарске армије у Скадар, 23. јануара 1916. године, убрзана је евакуација једног дела српске војске и избеглица на Крф, Видо, у Бизерту и у Француску: француска влада је „одлучније настојала да успешно оконча спасавање“ српске војске.¹¹⁰ Но, капитулацијом Црне Горе, 17. јануара 1916. године, уследио је продор аустро-немачке војске ка Скадру и Драчу. Овај продор пореметио је и планирано укрцавање српске војске у савезничке бродове у Сан Ђованију, Љешу и Драчу. Још више од тога, део недовољно опорављених војника био је принуђен да крене у нови марш — ка Валони, дуг 250 километара. На тешкоће живота у рејону Скадра и Драча указали су многи борци из чачанског краја.

Тихомир Кујунџић¹¹¹ нашао се у прилици да у Сан Ђованију сагледа „положај и судбину избеглица из Србије, жена, деце, старца, који су се испред непријатеља повлачили са војском“:

„Надали су се у савезничке бродове. Били су слабо одевени, чак и без ћебади лежали су по песку под отвореним небом и пропадали... А на путу за Скадар по енглеске лекове овакав приказ: пет наших војника; један умро, а четворица још живи, окупљени око угашене ватре. Кад сам се враћао, на њем и ону четворицу. Били су мртви“.¹¹²

Војска се прибирала у Драчу. Док је ишла од Скадра за Љеш, немачки авиони бацали су летке. Тихомир Кујунџић сведочио је: „Официри на коњима и сабљама јурили су да спрече узимање летака. Ја узмем један, на коме је писало: Срби и војници, угледајте се на вашу браћу Црногорце, предајте оружје и идите вашим кућама, где вас жељно очекују. Пут вам је слободан кроз Црну Гору“.¹¹³

Немци нису успели, а српска се војска све више окупљала у Драчу очекујући да се бродовима пребаци на сигурније место. Али, ни овде за војску и бежанију нису били обезбеђени ни храна, ни смештај. По казивању Бопосава Ђирковића, певало се „под ведрим небом, без простирача и покривача, а киша пада. Старији војници насеку грања и наложе ватру, а нас од ватре терају“.¹¹⁴

Пре него што се посвети пажња дугом боравку у Драчу, ваља навести још података из казивања ратника и из њихових ратних дневника о приликама виђеним и доживљеним на путу од Скадра за Драч.

Милета Продановић је записао у свој ратни дневник да поред пута за Љеш „са обе стране... местимице беше лешева много“.¹¹⁵ До Драча, каже он, број лешева је повећаван, јер — „маса војника, а нарочито пешадија мучила се за храну много и који је иначе био слабуњав, а без хране, скапавао је и остајао у блату... Од Љеша доведе видео сам доста лешева наших војника, који су на путу у блату, поред врзина и по пољу од глади и изнурености помрли и остали“.¹¹⁶ Војин Госпавић из Врнчана наводи и ово: „У Драчу сам видео краља Петра, који нама војницима није дао да устанемо у знак поздрава, јер, били смо као ладови, сама кожа и кост. Толико смо били ослабили да је Милован Гавриловић¹¹⁷ мерио 18, Вучко Бојовић¹¹⁸ 19, а ја 22 кила“.¹¹⁹ Андрија Вукосављевић је казивао и ово:

„У Драчу стоку одводе једним мостом у колони и утоварају у брод. Ја доведем моје волове на мост и предам једном стражару, па побег за њима, јер ми се учини да остајем сам на свету. Али, на несрећу, наиђе један наш официр и стане ме псовати. Ја се уплашим и побегнем назад у масу. Волове

ми одведоше, а мене отераше и оставише. А у пристаништу гужва, војска, бежанија, стока. Тако кренем сам за Валону“.¹²⁰

Било је и оних који су успели да се укрцају у Сан Ђованију или Љешу, где су стизали у групицама од осам до 10 људи. Сретен М. Гавровић каже да се у Сан Ђованију „спавало под шаторима на песку. Ветар је најпосле прешао у олују, која је све шаторе пообарала. . . У случају лепог времена сви би изашли из шатора и свлачећи се голи требали се од вашака, којих је било толико да смо готово свакога дана убијали 2—3 стотине“.¹²¹

У време боравка у рејону Драча доста се Чачана налазило у логору у варошници Шијак, одакле су свакодневно одлазили у Драч по следовање. Но, примичањем непријатеља журно је обављено укрцавање људства у Драчу, за Валону или за неку другу страну. Људи су се довијали на разне начине да би избегли пешачење за Валону, које је обезбеђено у последњи час, јер се 14/27. јануара 1916. кренуло ка Каваји, а тога дана „пред сам мрак непријатељ бомбардоваше Драч“.¹²² Издвојивши слабе и изнемогле да се у Драчу укрцају и морем стигну до Валоне, „здрави и способни добили су као следовање пексимит и конзерве за 12 дана, тако да је сваки био много оптерећен са ношењем својих ствари и хране“.¹²³ Пут за Валону био је тежак, а за многе борце трагичан. У дневнику Милете Продановића записано је: „Сутрадан, од Каваје кренули смо преко блатњавих ливада, куда стоји маса људских лешева од наших регрута и заробљеника“.^{123а} Слично сведоче и други ратници. Андрија Вукосављевић казивао је: „Нисам могао да се укрцам у Драчу и кренем за Валону. Ишли смо преко неких бара и блата. Иде војска преко љеса. Било је баруштина у које су људи упадали и нису могли да изађу. Упаднем и ја, али ме један водник извуче и поведе за собом.“¹²⁴ Богосав Ђирковић казивао је: „Наилазимо преко неких мочвара. Врло је тешко ићи и многи војници упадају у мочвару, где се гуже. Свуд око нас мртви војници леже или пливају у житком блату“.¹²⁵

Приближавајући се Валони „војници су изгледали веома жалосни и поцепани и око ватри изгорели и почађавили. Некоме на сред леђа шињел прогорео, неки нема пола рукава, неком шајкача прогорела, па му коса прошла кроз капу, необријан и од дима сав зачацио, мршав и изнурен; жалосна и бедна изгледаше наша војска“.¹²⁶

Упркос таквом стању, ваљало се одважнијим показати пред савезницима. Бранисав Миловић је казивао:

„Кад смо избили пред реку Шкумбу и донекле уређени наилазили на мост, трубачи засвирају, а на мосту српски и француски стражари. Преко реке био је огроман италијански логор. Италијани нас сликају уз гласно реаговање о пропалој српској војсци. Једва смо вукли ноге, а требало је да прођемо маршевским кораком поред савезника. Беле се италијански шатори као бели снег. Италијани лепо обучени, зелене се перјанице“.¹²⁷

Приближавања циљу све је обрадовало, јер — стизало се. „Жељно је сваки погледао на Валону и бродове“, писао је Милета Продановић. У Валони се није много чекало на укрцавање — у пристаништу су чекали „силни бродови“.¹²⁸

Из албанских пристаништа, углавном из Валоне, Чачани су се превозили италијанским и француским бродовима: „Ла Лорен“ (један од највећих француских прекоокеанских бродова), „Краљица Јелена“, „Света Ана“, „Виктор Иго“ (најстарија француска лађа, „коју су француке лађе поздрављале“),¹²⁹ а од италијанских — „Бенова“. О превозу на Крф, што је, свакако, било посебан доживљај за србијанског сељака-ратника, Бранислав Миловић је сведочио:

„Французи су наше војнике сачекивали на лађи и нудили храну са послужавника. Неко, гладан, узме по пуну шаку, а Французи се смеју говорити: Србин, не ваља. Распоробени смо у кабине, у којима су били плетени кревети на спрат. Ту смо примили вечеру. Кад је лађа кренула, помислих ми Баволи однесе и тело и душу. Путовали смо целу ноћ и цео дан. Увече, угледасмо светла на Крфу. Отпоче искрцавање... Излазе војници из кабина као зверке из кавеза Окупљамо се по четама и тако уређени, пошав кроз варош Крф, стигнемо у маслињаке, где је мој 11. пук дочекала организована кујна“.¹³⁰

Ваља, на крају, напоменути да је из Валоне пребацивања српских ратника вршено на Крф, а мањим делом и на острво Видо, а из Сан Ђованија, Љеша и Драча у Валону и на Крф или преко Италије у Француску и Бизерту у Тунису. Најзад, ради хронолошке јасноће, ваља навести и чињеницу да је пребацивање остатка српске војске на Крф, Видо и у Бизерту почело почетком јануара, а завршено 5. априла 1916.

КРФ, ВИДО, БИЗЕРТА...

По савезничком одабиру два острва у Јонском мору, Крф и Видо, као и Бизерта у Тунису, били су завршна тачка путовања за учеснике албанске голготе. Тамо су смештени остаци српских армија — они који су преживели повлачење.

Али, крај патњи и умирања српских ратника ни тамо није окончан.

О томе какав се ужас ширио на оба јонска острва, нарочито на Виду, најречитије сведочи истина да је ово друго названо Острво смрти: на њему је, када више није било места да земљина утроба прими тела српских војника и избеглица, „више десетина хиљада прогутала . . . Плава гробница“.¹³¹

О томе како су ратници из чачанског краја доживели помену-та места најбоље сведоче они сами.

Највише података сачувано је о Крфу. Разлози су јасни: тамо се искрцало највише српских ратника и бежанаца, а — уз то — ово острво је све њих задивило својим лепотама.

Милета Продановић је забележио: 26 јануара/8. фебруара:

„Брод је ишао поред Епирске обале, око 9 часова пре подне већ улази-мо у крфски канал, угледа се дивно острво Крф и пред њим два зелена острвца указаше се — Лазарет и Видо... Брзо смо се пребацили са брода на пристаниште Говино, северно од вароши Крф“.¹³²

Јелесије Андрић, ратник и песник из Чачка, казивао је да су се војници најпре искрцавали на мало острво Лазарет крај Крфа, где су се купали и преоблачили. Ту, сведочио је, на Лазарету, „око лађе, која стоји, маса чамчића са Грцима, који нам нуде поморанце, лимун, дуван и друго. Додају нам корпе и ми у њих стављамо паре, а они нам шаљу оно што хоћемо“.¹³³ О понашању Француза првог да на боравка на Крфу, импресивно су говорили многи Чачани. Језди-мир Зимоњић из Горачића причао је: „Французи нас очисте од сваке рђе и обуку. Имали смо шаторе и добру храну“.¹³⁴ Тихомир Сечива-новић из Мрчајеваца сећао се: „На Крфу Французи су изгорели мо-је старо одело, а дали ми ново. Имали смо шаторе жуте боје. У сва-ком је било по четири војника. Храна уредна, а уз ручак по чаша вина. Србија се никад Француској одужити не може“.¹³⁵

После искрцавања већина бораца из чачанског краја већ првог дана била је на путу за село Горњи Илоос, на северној обали Крфа. Милета Продановић је унео у свој дневник:

„Пут је ванредно леп, проведен кроз мале таласасте брежуљке засебе-не виноградима и обрасле маслинама, где кроз сваку удолицу вијуга поточић. Куд год погледаш само цвеће, руже, поморанце се жуте... Мора се човек чудити овом божјем дару... Свако се осећа весело иако је оставио свој мили завичај, када висимо да су патње престале, видимо како нас свесрдно наши савезници Французи прихватају и дочекују“.¹³⁷

Многи су са одушевљењем говорили о лепотама острва Крф, који је упоређиван са рајом, али рајом на земљи. Тихомир Кујунџић је истицао да „ако има рај на земљи, онда је то ова земља. Јер, код нас је снег и мраз, а овде траве зелене, стигло поврће, зру поморанце, време топло. Французи нам деле хлеб од два кила! А хлеб је слadak и укусан“.¹³⁷ Милета Продановић записао је: „Острво се сво зелени у маслинама и дивним кипарисима, поред мора лепо замкови подигнути, које зелен бршљан већином зидова прекриваше, а испод којих се дрвета и воћке у зеленилу преливаху; род лимуна и поморанце само се жути, прави рај“.¹³⁸ Ипак, било је, нарочито у почетку, када је људство било исцрпено, доста страдања. Светолик Лика Станковић из Чачка причао је: „На Крфу су многи војници страдали, јер су много јели, а изгладнели стомак није могао толику храну да поднесе“.¹³⁹ Бранислав Миловић додавао је: „Дође јака храна и тифус, који однеше више живота но прелазак преко Црне Горе и Албаније, мада су нас Французи хранили добром и обилном храном, а њихови лекари контролисали опоравак наших војника“.¹⁴⁰

Почетком марта Чачани су пребачени из Ипоса у нов логор, на југу острва, у село Мезонги. Путовање је извршено 26. и 27. фебруара/11. и 12. марта 1916. Војници и официри Шумадијске дивизије сместили су се „поред реке Мезонги у равници до самог мора и улогорили се под маслинама“. Милета Продановић записао је:

„Лешачки пукови наше дивизије растурени по околини, сви су на дивним местима. Но, почиње велика брига и туга да мори за родитељима, женом и децом... Очи ми се стално отимаху преко залива ка северу, где је наша мила отаџбина, где су моји мили и драги остали... Седим под маслином на самој морској обали. Мисли моје праћене су ранијим сретним животом у своје завичају. Сећам се оног лепог живота, моје породице, замишљао сам наше родне равнице, лепа поља обрасла мирисним цвећем, пренео сам се у мислима тамо, туговао сам, саме ми сузе побоше на очи. Од тога заноса од једном ме трже гакање ждралова, који лећаху ка северу... у правцу снежних албанских планина, ка нашој отаџбини, очи ми засузише још више, боже мој колико су они сретни што ће проћи нашу отаџбину... Вратио сам се у логор гужан, сетан и замишљен, прошао поред гомиле мојих другова, који нешто разговараху и весело се смејаху; отишао сам право шатору и сео и дуго сам још ћутећи седео и слушао песму, коју једна група војника иза нашег логора певаше:

Тамо далеко, далеко крај плавог Дунава,
Тамо је село моје, тамо је прави рај“.¹⁴¹

О уређењу логора, посећујући их, писао је Јелисије Андрић. Посебно о оном у Мурјатнику, 20 километара удаљеном од града Крфа: „Како су дивно уређени, са лепим калијама на којима је име пука, батаљона, чете и са оградом и стазама присутим шљунком у разним

бојама. Кроз логор су алеје и лепе фигуре од цвећа и морских шкољки. Широка стабла маслина крошњама својим чине хлад“.¹⁴²

Све ово показује да су се војници већ били опоравили и, после неколико дана боравка на Крфу, пошто су се нахранили и одморили, да су оживели, па се увече, у логору, код Чачана, чула музика свирале, да је играно гиздаво коло, да је певана весела песма. Било је, на Крфу, и веселих згода, посебно приликом трговине између Грка и војника. Наиме, сваког дана долазили су у логоре српске војске грчки трговци са коњима натовареним робом. Када су је продавали, узвикивали су: „Аврио, аврио!“¹⁴³ Не знајући шта то значи, један Чачанин је, по казивању Богосава Смиљанића, рекао Грку:

— Ево ти 10 динара, донеси ми сутра тај аврио!

Мислио је да је то некаква роба.

После тога сви су се шалили на његов рачун.¹⁴⁴

За многе борце, наравно и оне из чачанског краја, опоравак на Крфу, посебно на Виду, није био успешан. Многи млади животи ту су се угасили. На оба острва заснована су гробља, не само 10. пука, српске војске. Велика смртност била је последица исцрпености бораца, наплог узимања обилне хране (коју истанчана црева нису могла да поднесу). Уз то је „тифус харао, а оболели су пребацивани на острво Видо и у масама умирали. Везивано је камење да би лешеве умрлих одмах потонули у плаву гробницу“.¹⁴⁵ Овоме у прилог иде и казивање Радојице Куловића из Чачка да „пошто је Видо каменито и нису се могли копати пробоји, то су умрли борци бацани у море“.¹⁴⁶ О пребацивању изнемоглих и оболелих на Видо, као и о стању болничке службе на том острву, доста су казивали ратници из чачанског краја. Тако Јелесије Андрић^{146а} о доласку на Крф, 29. јануара, и пребацивању на Видо 4. фебруара 1916. године пише да су на Виду затечени болнички шатори, младићи Последње одбране,¹⁴⁷ избеглице и војници:

„Лутају острвом не добијајући лекове. Јер, то и није болница, већ склониште на брзу руку направљено. Французи, које смо затекли, раде с највећом вољом, али не може се све одједном. Код шатора налазе се гомиле лешева. Нема ко да их пренесе. И, наши их носе по 24 часа, без престанка. Носе их у пристаниште и уварају у једну малу лађу, која их после носи на пучину и баца. Колико је њих ту, који имају мајке, сестре, жене, децу, очеве!... И они сада, као ствари без вредности, ређају се један преко другога, у лабици, увијени прљавим тробојкама; односе их на пучину. У болницама се не зна колико је и ко је све дошао, ко је умро и колико их сада има“.¹⁴⁸

О свему томе сведочи Секула Срњић из Остре, који се као оболео нашао на Виду:

„Са Крфа су сви регрути били пребачени у Бизерту, а ја на острву Видо и, као болестан, смештен у пољску болницу, која се састојала од огромног шатора. Било ми је хладно и, лежећи на слами, нисам могао да се загрејем. Једне ноћи се разбудим, јер ме је нешто давило. А оно: умро ми је на леђима један наш војник. Била је то велика пољска болница, у којој су болесници лежали у два реда. Ујутру, пред шатором би осванула камара мртвих, а празна места попуњавана су истог дана новим болесницима. Из ове болнице побегнем са једним другом и пређем у француску болницу, где су нашли да болујем од пегавог тифуса. Пребачен сам у V дивизион, тј. заразно одељење болнице „А“, у коју сам дошао са 35 килограма. Било је пет француских болница. Многе помрле чамцима су одвозили у правцу Валоне и сахрањивали их у море...“¹⁴⁹

Због хладноће и неудобности, шатори су од почетка фебруара замењени дрвеним баракама. На Видо је дошао престолонаследник Александар Карађорђевић и донео понуде болесницима.

Боравак на Виду трајао је до 13. марта 1916. Тада је болница предата Французима, који „непрестано евакуишу болеснике у Бизерту великим санитарским лађама“:

„Многи војници пребацују се са Вида на Крф и то се чини све до маја 1916. На дан 18. априла одржан је парастос на острву Виду, уз присуство шефова страних мисија, грчког владике, грчких и наших свештеника... престолонаследника. Опело — свечано, а онда одлазимо према споменику који су Енглези подигли умрлим Србима... Полаже венац г. Љуба Давидовић, а министар војни држи врло дирљив говор о јунацима умрлим за добро отаџбине... Музика свира Бетовена...“¹⁵⁰

Колико је на Виду страдало Чачана, тешко је рећи. Али, по казивању Јездимира Зимоњића из Горачића, на Виду је страдало око 30.000 српских војника.

Већ је речено да је пребацивање дела српске војске са Крфа и Вида у Бизерту у Тунису извршено, јер је „дошло наређење да се покупе регрути из свих пукова и пребаце у Бизерту на обуку и опоравак“.¹⁵¹ Али, многи борци из чачанског краја пребацивани су у Бизерту још са албанске обале Јадранског мора, док су се неки други нашли „под стрејом племените Француске“.¹⁵² Посебно су у Француску упућени ђаци са својим наставницима и млађи људи, који нису стасали за репутацију. Са њима и тешки рањеници. О боравку Чачана у Бизерти говоре сами ратници. Ми нећемо, овом приликом, цитирати њихова сећања која су публикована.¹⁵³ По казивању Јездимира Зимоњића, „у Бизерти је било доста места и било је добро, али је борце морила врућина. Само сам песак. Дању смо ишли на море — на купање“.¹⁵⁴ Милутин Богосављевић из Пријевора сведочио је:

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

„Укрцао сам се 1916. у Сан Бованију и преко Бриндизија стигао у Бизерту. Ту нас је дочекао адмирал Гепрат повицима „Вива Срба!“ А нашим војницима клецају ноге, не могу да корачају, а покушавају да пробу маршевским кораком. Поцепани, пуни вашки, саме кости... Адмирал Гепрат долазио је сваког дана у обилазак. Био је научио да на српском каже: „Помози Бог, јунаци!“ Било је и оних који су оставили кости у Бизерти, као што се десило Акшамовић Тихомиру из Бреснице, свршеном учитељу, кога је отац ту сахранио“.¹⁵⁵

У рукопису добровољца Ферда Секованића, под насловом „Моје успомене“, овако је описан сусрет са Бизертом:

„Кроз Бизерту смо промарширали јадни, избљувани, а војна музика која нас је сачекала није нас много оживела. Изнад Бизерте простирала се велика пешчана равница и ту је било наше боравиште. Дobili смо мала шаторска крила и подигли шаторе за по два војника. Ја и Душан били смо нераздвојни. Вечити ветрови односили су нам шаторска крила, а пустињски песак нас је затрпавао. Морали смо да градимо баракe са зидним постољима и дрвеним крововима“.¹⁵⁶

Ипак, живот је овде имао и лепших тренутака: почев од тога да је, при доласку, на војнике бацано цвеће, па све до музике свирале војничке и игранки; свему ваља додати да су српске ратнике овде посећивали Французи доносећи им поклоне.

После опоравка, већ од априла 1916. године, реорганизовано људство 10. пука, тј. борци из чачанског краја, пребацивано је у Микру код Солуна, а одатле на Солунски фронт. Али, од 420.000 обвезника свих категорија народне војске са почетком октобра 1915. године, на овај фронт стигло их је једва око 150.000, док је 270.000 људи изгинуло, пало у ропство, или остало на путевима албанске голготе, на Крфу, Виду и Бизерти.

НАПОМЕНЕ

1. „Трновит пут Србије 1914—1918“, спомен-књига повлачења преко Албаније 1915. и 1916, Београд, 1974, стр. 7.
2. Исто, стр. 8.
3. Андреј Митровић, „Србија у првом светском рату“, Београд, 1984, стр. 251.
4. Исто, стр. 252.
5. Као под 1, стр. 25.
6. Исто, стр. 25.
- 6а. Казивања Бранислава Миловића, рођеног 1891. у Горњој Трегчи, учесника у балканским ратовима, кадровца 10. пука, а у Првом светском рату бораца 11. пешадијског пука.
7. Рођен у Дучаловићима (Драгачево) 1878, учесник у ратовима од 1912. до 1918, дивизијски генерал, умро у Чачку 1954.
8. Цвијовићева казивања забележио Никола Цвијовић, учитељ из Чачка.
9. Исто.
10. Исто.
11. Исто.
12. Исто.
13. Рођен у Жежевици 1894, учесник у Првом светском рату.
14. Кузман Веселиновић из Жежевице.
15. као под 6*.
16. Војислав Томић, командант 11. пука I позива, био је веома строг, храбар, правичан и способан официр.
- 16а. Као под 6а.
17. Као под 1, стр. 28.
18. Обрен Мандић рођен је 1880. у Вилуши, учесник у ратовима од 1912. до 1918, борац 10. пешадијског пука I позива. Његов дневник је делимично објављен.
19. Миодраг Јаћимовић, „Слово ратничково“, дневник Обрена Мандића, Чачак, 1980, стр. 120.
20. Исто, стр. 121.
21. Кћи Обрена Мандића.
22. Син Обрена Мандића.
23. Син Обрена Мандића.
24. М. Јаћимовић, н. д, стр. 121.
25. Исто, стр. 127.
26. Казивања Драгољуба Марковића, рођеног 1895. у Бредници, учесника у Првом светском рату од 1915. године у саставу 10. пешадијског пука II позива.
- 26а. Казивања Љубисава Гвозденовића, рођеног 1894. у Вујетинцима, учесника у Првом светском рату (борац 5. прекобројног пука Комбиноване дивизије).
27. Радомир Цвијовић (1879—1966), учитељ, резервни капетан у ратовима од 1912. до 1918. у 10. пуку „Таковском“. Живео и умро у Чачку.
28. Оригинална забелешка чува се код Николе Цвијовића, учитеља у Чачку.
- 28а. Милета Продановић, трговац, учествовао је у Првом светском рату као резервни артиљеријски поднаредник у I. батерији артиљеријског пука „Танаско Рајић“ при 10. пуку I позива. Он је аутор изванредног дневника, који је још у рукопису и чува се код његових потомака.
29. Исто.
30. Сви датуми у Продановићевом дневнику су по старом календару.
31. Милета Продановић, Ратни дневник.
- 31а. Исто.
32. Исто.
33. Исто.
34. Исто.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

35. Исто.
36. Исто.
37. У борби код Лесковца учествовао је и 3. пук III позива из Пирота.
38. Као под 31.
39. Исто.
40. Исто.
41. По старом календару.
42. М. Јаћимовић, н. д. дневник Обрена Мандића, стр. 131.
- 42а. Кујунџић је рођен 1895. у Пријевору, у рату је од 1915. учествовао као борац 11. пука II позива.
43. Као под 42, стр. 134.
44. Ради се о селу Прапаштици.
45. Као под 42, стр. 135.
46. Солуџић је рођен у Бершићима 1887, учесник је у ратовима од 1912. до 1918. у саставу 10. пука I позива. Живео је у Чачку.
47. Рођен је у Чачку 1882, учитељ, учесник у рату 1915. као командир вода.
48. „Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912—1918“, I, Београд, 1924.
49. Исто.
- 49а. Казивања Миодрага Савовића из Чачка, учесника у рату од 1915.
50. Као под 1, стр. 27.
51. Казивања Обрада Пауновића, рођеног 1894. у Парменцу, борца 5. прекобројног пука Комбиноване дивизије II армије Степе Степановића.
52. Као под 31.
53. Рођен у Јездини 1899.
54. „Преглед епархије жичке“, 6 и 7, Чачак, јул 1924, стр. 151.
55. Рођен 1899. у Љубићу, где се после повлачења вратио 1916.
- 55а. Радован М. Маринковић, „Матичне књиге умрлих о погибији Ужичана у Придворици код Чачка 1915“, Ужички зборник, Титово Ужице, 1986.
56. Могућно у колонским возовима Дунавске дивизије II позива. Она је боравила у Чачку од 15. до 18. октобра, односно од 28. до 31. октобра 1915.
57. Казивања Андрије Вукосављевића.
58. А. Митровић, н. д. стр. 255.
59. Као под 1, стр. 33.
60. Као под 31.
61. Као под 55.
- 61а. Као под 1, стр. 40.
62. Као под 42, стр. 136.
- 62а. Реализација је за неке јединице почела већ 30. новембра, првог дана након одлуке на саветовању у Пећи.
63. Као под 1, стр. 43.
64. Као под 42, стр. 137—138.
65. Подаци из Ратног дневника М. Продановића и казивања Радомира Цвијовића и других.
66. Као под 31.
67. Станковић је рођен у Јасици код Крушевца 1885, учествовао је у ратовима од 1912. до 1918. у саставу Тимочке дивизије II армије; живео је у Чачку од 1911. до 1978.
68. Богосављевић је рођен 1895. у Пријевору, био је борац Ужичког допунског пука.
69. Као под 31.
70. Среген М. Гавровић из Чачка, „Из пута кроз Албанију“, рукопис.
71. Исто.
72. Сечивановић је рођен 1890. у Мрчајевцима, учествовао је у балканским, а у Првом светском рату као борац 10. пука I позива.
73. А. Митровић, н. д. стр. 259.
74. М. Јаћимовић, н. д. стр. 117—143.

75. Штета је што се овде не може дати цео дневнички запис Продановићев о повлачењу до јадранске обале.
76. Као под 70.
77. Као под 31.
78. М. Јаћимовић, н. д, белешке Светолика Милекића, стр. 195.
79. Као под 31.
80. М. Јаћимовић, н. д, стр. 139—140.
81. Казивања Бранислава Миловића.
82. Као под 31.
83. Као под 81.
84. Као под 31.
85. Милосав Николић (1896—1972) из Зеока, учесник у рату од 1915. као борац 10. пука и учесник у пробоју Солунског фронта.
86. М. Јаћимовић, н. д, дневник Живојина Јовичића, стр. 63.
87. Рођен 1896. у Горњој Горевници, учесник у рату од 1915. у саставу Крушевачких резервних трупа, солунац; М. Јаћимовић, н. д, стр. 103.
88. Казивања Андрије Вукосављевића из Љубића.
89. Смиљанић је учествовао у рату од 1915. као болничар.
90. Као под 88.
91. Као под 87.
92. Исто.
93. Исто.
94. М. Јаћимовић, н. д, стр. 104.
95. Као под 87.
96. Зимоњић (1896—1991) је учествовао у рату од 1915. као борац Крушевачких резервних трупа.
97. Казивања Андрије Вукосављевића аутору.
98. Казивања Тихомира Сечивановића аутору.
99. Симиновић је рођен 1887. у Доњој Горевници, борио се у Првом светском рату у саставу Дринске дивизије.
100. Рођена је 1898. у Калањевцима, учествовала у повлачењу, живела касније у Чачку.
101. Као под 97.
102. Рођен је у Горњем Милановцу 1896, борио се у саставу Крушевачких резервних трупа.
103. Као под 87.
104. Радосављевић је рођен 1896. у Вапи, у рату је учествовао као регрут.
105. Рођен је 1896. у Остри, борио се у саставу Крушевачких резервних трупа.
106. Казивања аутору.
107. Казивања Радивоја Драгићевића, рођеног 1889. у Лозници, учесника у ратовима од 1912. до 1918. у саставу 3. коњичког пука.
108. Казивања аутору.
109. „Солунски фронт“, ВИЗ, Београд, 1967, стр. 60.
110. А. Митровић, н. д, стр. 273.
111. Казивања аутору.
112. Исто.
113. Исто.
114. Казивања аутору.
115. Као под 31.
116. Исто.
117. Из села Јанчића.
118. Из села Тучкова.
119. Госпавић је рођен 1896. у Врчанима, учествовао је у рату од 1915.
120. Казивања аутору.
121. Из бележака Сретена М. Гавровића.
122. Као под 31.
123. Исто.
- 123а. Исто.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1916. И 1918. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

124. Казивања аутору.
125. Исто.
126. Као под 31.
127. Казивања аутору.
128. Као под 31.
129. Казивања Љубомира Ђосића из Чачка, учесника у рату 1914, једног од 1.300 каплара; од 1915. до 1918. борио се у саставу 12. пешадијског пука.
130. Казивања аутору.
131. Као под 1, стр. 9.
132. Као под 31.
133. Драгутин Паунић, „Кад су војске пролазиле“, прилог Јелесија Андрића, ратника и песника из Чачка, Београд, 1988, стр. 105—106.
134. Казивања аутору.
135. Исто.
136. Као под 31.
137. Казивања аутору.
138. Као под 31.
139. Казивања аутору.
140. Казивања аутору.
141. Као под 31.
142. Као под 133, стр. 110.
143. Значило је: доби ћемо сутра.
144. Казивања аутору.
145. Казивања Светолика Лике Станковића.
146. Казивања Радојице Куловића, рођеног 1893, борца 11. пука. Живео у Чачку.
147. Годишта: 1897. и 1898.
148. Д. Паунић, н. д, стр. 107.
149. Казивања аутору.
150. Д. Паунић, н. д, стр. 112.
151. Казивања Јездимира Зимоњића из Горачића.
152. Др Драгомир Иконић из Бањице, учесник у Првом светском рату, „У изгнанству“, успомене и сећања, рукопис у Архиву САНУ.
153. У наведеном делу М. Јаћимовића.
154. Као под 151.
155. Богосављевић је рођен 1895. у Пријевору, учесник је у Првом светском рату.
156. Секованић је рођен на Бледу, био је српски добровољац од 1913. до 1918. године. Његов рукопис „Моје успомене“ чува се у рукопису. Живео је, до смрти, у Чачку.

LA RETRAITE DE L'ARMÉE SERBE EN 1915 ET 1916 DANS LES SOUVENIRS
ET LES JOURNAUX INTIMES DES GUERRIERS DE ČAČAK

Épuisée par les guerres contre la Turquie et la Bulgarie (1912—1913), la Serbie s'est trouvée dans une nouvelle guerre en 1914, cette fois contre l'Autriche-Hongrie. Malgré de nombreuses difficultés, l'armée serbe, conduite par de brillants commandants, infligea une terrible défaite à l'empire voisin. En 1915, année où la Serbie fut attaquée par l'Allemagne et la Bulgarie, l'armée et la population serbes furent réduites en une situation pénible, pleine d'immenses épreuves et souffrances. Surtout du fait qu'elle fut abandonnée à son sort. Les combats soutenus lors de la retraite de l'armée et de l'exode de la population civile à travers les escarpements et les précipices de l'Albanie pour atteindre les îles de Corfou et Vido, puis Bizerte, firent l'objet des souvenirs écrits et des journaux de guerre, tenus pour la plupart par des guerriers-paysans qui y exposaient leur vision de la Première guerre mondiale. Ce texte nous permet d'apprendre comment ils voyaient les difficultés et les souffrances apportées par la guerre, de connaître leurs observations sur la stratégie et la tactique des Allemands, sur la félonie et la cruauté des Bulgares, mais aussi leurs conceptions du patriotisme, du courage, des principes moraux. On y lit leur regret de quitter leurs familles, leur pays natal, leur patrie, ainsi que leur condamnation du comportement des Bulgares à l'égard du peuple serbe, leur mépris pour les gestes blâmables de certains officiers et soldats, leur désapprobation des lenteurs avec lesquelles les alliés se décidaient à aider la Serbie en temps utile. Le guerrier serbe savait exprimer sa douleur de voir la destruction de l'artillerie couverte de gloire, condamner ceux qui incendiaient les entrepôts de nourriture et de vêtements alors que les soldats souffraient déjà de disette de vivres et de manque d'uniformes. On y trouve aussi des témoignages sur les souffrances de la population et de l'armée en retraite, sur les combattants qui, en se retirant péniblement vers la côte adriatique n'avaient que leur fusil; on y lit des messages moraux selon lesquels il n'est pas admissible de voler, de piller, de dépouiller les cadavres; on y relève des remarques sur le rôle de l'argent dans les efforts de survivre, sur la cruauté des Albanais, sur l'île de Corfou comme paradis terrestre, sur la précieuse amitié du peuple français.

Dans ces témoignages rien n'est passé sous silence, ni victoire ni héroïsme, pas plus que défaites, peur et couardise. Les guerriers serbes ne connaissaient guère l'histoire ni les courants généraux de la Première guerre mondiale; ils relataient leur propre expérience, leur vision des dévastations de la guerre et leur marche vers l'incertitude. Ils se plaignaient de la pluie, de la neige, du froid, du vent glacial, de la faim, de la fatigue, des poux. On rencontre parfois dans leurs écrits une note lyrique, des méditations, un moralisme rigoureux, la tristesse et la douleur, enfin, de temps en temps des moqueries à leur propre adresse. Et surtout le stoïcisme avec lequel ils supportaient leur triste destin, exprimé par des phrases d'une fraîcheur neuve et surprenante qui décrivent les événements avec précision. En particulier lorsqu'il est question de nostalgie, lorsque, craignant un destin tragique pour leur famille, une larme leur échappait ou lorsque, dans l'île de Corfou, ils noyaient leur tristesse et leur mal du pays dans la belle mélodie du chant «Là-bas, au loin, loin de la mer...»

Teodosije Vukosavljević